

(Research Article)
**The Role of the Element of Time and Place in the Issuance and
Content of the Letter of Imam Ali (AS) to Muhammad Bin Abi Bakr**

Mohammad Sobhani Yamchi^{1*}

Submission Date: 10 July 2023

Revision Date: 19 September 2023

Acceptance Date: 11 November 2023

(Page 107-128)

Abstract

Nahj al-Balagha is a book containing the statements of Imam Ali (peace be upon him) compiled by Sharif Razi. Imam's letter to Muhammad bin Abi Bakr is one of the letters that was written to his agent in Egypt under the influence of time, place and culture. This letter is mentioned in detail in the sources before Sayyed Razi, which contains the contents and recommendations that the Umayyad rulers used as decrees and orders in governance. In this letter, Imam orders the people of Egypt and his agents to observe divine piety and fear death, the grave, and the conditions of Purgatory and resurrection, citing verses from the Qur'an. His Holiness expressed his documents in the form of eight discourses and explained the Sunnah (tradition) of the Prophet to the people of Egypt in the form of meditation in the details of jurisprudence. This article analyzes the text of the letter in the sources before Seyyed Razi using a descriptive and analytical method according to the influence of time and place and the geography of the word. The results show that the previous beliefs and convictions of the rulers and the social, political and cultural conditions of the Egyptian people have been influential in the Quranic citations of the Prophet and issuing letters with a warning approach and attention and reflection on the details of the prophetic tradition.

Keywords: Geography of the word, Time and Place of Issuance, People of Egypt, Muhammad bin Abi Bakr, Imam Ali (peace be upon him).

1. Associate Professor, Department of Qur'anic Sciences and Tafsiir, University of Noble Qur'anic Sciences and Education, Maragheh, Iran

*: Corresponding Author:

Email: sobhani@quran.ac.ir

How to cite this article: Sobhani Yamchi, M. (2023). The role of the element of time and place in the issuance and content of the letter of Imam Ali (AS) to Muhammad Bin Abi Bakr. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 11(43), 107-128. <https://doi.org/10.22084/nahj.2024.28813.3021>

Extended Abstract

1. Introduction

Letter 27 of Nahj al-Balagha is one of dozens of letters that Hazrat Amir (PBUH) wrote to his agents. Seyyed Razi included this letter in Nahj al-Balaghah in a brief form and he did not mention the major part of it i.e. the reference to the Qur'anic verses and the topics of resurrection, Purgatory, death and recommendations. In the old sources before Seyyed Razi, such as Al-Gharat, Tuhf al-Aqool, and Amali Mofid, the letter is described in detail, which contains important tips and recommendations for people and government officials. One of the important issues that should be taken into account in the analysis and review of hadiths is the attention to the space of issuance and the geography of speech, which is referred to as the cause of issuance of hadith or the cause of issuance of hadith in the case of issuance of hadith. Wise people, in their lives and conversations, get the meaning and purpose of every word according to the space in which the word was issued because the reasons for entering the hadith, such as the revelation of the verse, helps to clarify the space of the question and the space of issuing the hadith; as a result, knowing the existing evidence, the surrounding environment and the culture of the transmission, the geography of the word, the space, and the time and place of the transmission have an impact on a better understanding of the hadith. Undoubtedly, time and place and its requirements have an effect on the analysis of the text because the time and place of issue are among the clues that lead to an accurate understanding of the text. The time and place of issuance, in addition to playing a fundamental role in the analysis of the text as a logical assumption, are also effective in understanding the subject and expressing the thoughts and details of the text. It is in the shadow of understanding the culture of issuing and the geography of the word and its necessity that the way of speaking, the theoretical and practical course of Imam Ali (a.s.), the preference of some decrees over others (in terms of the most important rule), the development and quality and the way of expressing that meaning finds significance. In this article, the author is in the position of finding an answer to the question what was the role of the element of time and place in issuing the letter of Imam Ali (a.s.) to Muhammad bin Abi Bakr? Why did Imam, peace be upon him, refer to the verses of the Makkah Surah regarding the grave, death, Purgatory, and resurrection in this letter? What is the reason for the Prophet's emphasis on the details of the prophetic tradition?

2. Research Method

In this research, the text of letter 27 of Nahj al-Balagheh was examined and analyzed in narrative books before Sharif Razi, such as Al-Gharat by Ibrahim Thaqafi, Tuhf al-Aqool by Ibn Shuba Harrani, and al-Mali by Sheikh Mofid, and the text of the letter categorized into eight speeches made by Imam made by reference to the verses of the Holy Quran, especially the chapters and censes revealed in Mecca, , and then the text of the words of the letter, the verses of the Qur'an as evidence, the guiding purposes of the these verses, and the type of verses in terms of being Meccan and civil, which had an effect on the analysis of the letter, were extracted and subjected to analysis and etiology.

3. Conclusion

The characteristics of each era, such as the political, social, cultural conditions and customs and traditions, beliefs and knowledge at the time of issuance, besides influencing the issues in a current relation, without a doubt, are effective in accurate understanding and analysis of and paying attention to the details of the text is also effective. Due to the influence of time, place, culture and geography on the issuance of letters, Imam (peace be upon him) at the request of Muhammad bin Abi Bakr, wrote a letter containing the tradition of the Holy Prophet (PBUH) to the people of Egypt and referred to the verses of the Qur'an in it. Imam's approach in this letter is to refer to the verses of the chapters revealed in Mecca about the states of death, grave, Purgatory, resurrection and human states in these ecstasies. What was obtained from the analysis of the Prophet's martyrdom speeches based on the verses of Meccan chapters, indicates that the Egyptian people's cognitive status was similar to that of the early days of Islam due to the sovereign behavior of the governors, and the way of the rulers of that time and the agents caused changes in the tradition and its teachings. Therefore, Hazrat Ali (peace be upon him) started to revive the Sunnah of the Holy Prophet (peace be upon him). The personality of the previous governors of Egypt and their history of opposition to the Holy Prophet (S) and the heresies that took place after the Holy Prophet (S) demanded that His Holiness restore the beliefs and beliefs of the people. In this way, Imam first warned them by describing the death and conditions of human beings in the grave, Purgatory, and the Resurrection, and then by remembering the Sunnah of the Holy Prophet (S) and reflecting on the details of ablution, prayer, and fasting of the Prophet, he tried to eliminate negligence awakening the people from intellectual ignorance and motivational

ignorance and created a restraining quality and metaphorically an hidden police within.

References

- *Holy Quran*.
- *Nahj al-Balagha* (translated by Mohammad Dashti).
- Ibn Abi al-Hadid, Abdul Hamid (beta). *Description of Nahj al-Balagha*. Qom: School of Ayatollah Azami al-Marashi al-Najafi, first.
- Ibn Athir, Ali Ibn Muhammad (1385). *Al-Kamal fi al-Tarikh*. Beirut: Dar Sader, I.
- ----- (1409). *Asad al-Ghaba fi Marafah al-Sahabah*. Beirut: Dar al-Fikr, I.
- Ibn Juzi, Yusuf bin Ghazaughli (1376). *Tazkira Al-Khawwas*. Qom: Al-Sharif Al-Razi, first.
- Ibn Shuba, Hassan bin Ali (1388). *Tohf al-Aqool*. Qom: Navid Islam Publishing House, I.
- Ibn Faris, Ahmad (1404). *Ma'ajm al-Maqais al-Laghga*. Qom: Al-Alam Al-Islami School, Al-Nashar Center, I.
- Ibn Kathir, Ismail bin Umar (Beta). *Al-Badaiya and Al-Nahiya*. Beirut: Dar al-Fakr, I.
- Ahmadi Mianji, Ali (1426). *Schools of the Imams, peace be upon them*. Qom: Dar al-Hadith, first.
- Amin, Mohsen (1345). *Shia Encyclopaedia*. Tehran: Islamic Book Store, 1.
- Amini, Abdul Hossein (1368). *Translated by Al-Ghadir, translated by Mohammad Taghi Vahedi*. Tehran: Big Islamic Library, 5th.
- Amoli Babaei, Ebrahim (Beta). *The Culture of Nahj al-Balagha*. Qom: Iyan Danesh, I.
- Babaei, Ali Akbar (1381). *Tafsir schools*. Tehran: Samit, first.
- Thaghafi, Ibrahim bin Muhammad (1410). *Al-Gharat*. Bija: Dar al-Kitab al-Islami, I.
- Jafari, Mohammad Mahdi (2010). *Light from Nahj al-Balagha*. Tehran: Ministry of Culture and Guidance, third.
- Hosseini Tehrani, Mohammad Hossein. (1426). *Imamology*. Mashhad: Allameh Tabatabai, IV.
- Delshad Tehrani, Mustafa (2013). *Prophetic way (practical logic)*. Tehran: Darya, first.
- Dehghan, Akbar (1379). *Rah Rushd*. Qom: The Cultural Center of Lessons from the Qur'an, I.
- Rajabi, Mahmoud (1383). *The method of interpretation of the Qur'an*. Qom: Hozva and University Research Institute, first.
- Rayshahri, Mohammad (1389). *Amir al-Momenin Encyclopedia*. Qom: Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute, II.
- Tabatabai, Mohammad Hossein (1378). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. translated by: Mohammad Baqer Mousavi Hamdani, Qom: Jamia Madrasin, 11th.
- Ameli, Jafar Morteza (1385). *Sahih Man Sirah al-Nabi al-Azam*. Qom: Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute, I.

-
- Abdulmohammadi, Hossein (2013). *Backgrounds of Imam Hussein's uprising*. Qom: Zamzam Hedayat, II.
 - Ayashi, Muhammad bin Masoud (1380). *Kitab al-Tafseer*. Tehran: Elmiya Printing House, 1st.
 - Ghorri Naini, Nahle (1379). *Hadith jurisprudence and methods of text criticism*. Tehran: Tarbiat Modares University, first.
 - Ghafari, Ali Akbar and Saneipour, Mohammad Hassan (1388). *Studies in the science of al-Dariyyah*. translated by Vali Allah Hasoumi, Qom: Faculty of Principles of Religion, first.
 - Qomi, Ali bin Ibrahim (1363). *Tafsir al-Qami*. Qom: Dar al-Kitab, third.
 - Indian pious, Ali bin Hosamuddin (1431). *Kanz al-Amal*. Beirut: Darahiya al-Trath al-Arabi, I.
 - Madrasi, Mohammad Taghi (2009). *Yas, Names of God*. Tehran: Mohiban al-Hussein (AS), first.
 - Masoudi, Ali Ibn Hussein (1409). *Morouj Al-Dhahab and Al-Jawahar mines*. Qom: Dar Al-Hijrah Institute, II.
 - Motahari, Morteza (1376). *Collection of works*. Tehran: Sadra, 7th.
 - Mofid, Muhammad bin Muhammad bin Nu'man (1413). *Amali*. Qom: Sheikh Mofid Congress, I.
 - Makarem Shirazi, Nasser (1375). *Message of Imam Amirul Momineen*. Tehran: Darul Kitab al-Islamiya, first.
 - ----- (1427). *Al-Maarif Fiqh Al-Maqarn*. Qom: Madrasah of Imam Ali bin Abi Talib (a.s.), first.
 - Mehrizi, Mehdi (1390). *Hadith Research*. Qom: Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute, II.
 - Waqidi, Muhammad bin Omar (1409). *Al-Maghazi*. Beirut: Al-Alami Press Institute, III.
 - Hashemi Rafsanjani, Akbar (1383). *Farhang Qur'an*. Qom: Bostan Kitab, II.

(مقاله پژوهشی)

نقش عنصر زمان و مکان در صدور و محتوای نامه امام علی (ع) به محمد بن ابی بکر

محمد سبحانی یامچی^{*۱}

بازنگری مقاله: ۱۴۰۲/۰۶/۲۸

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۴/۱۹

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۸/۲۰

(از ص ۱۱۲ تا ۱۲۸)

چکیده

نهج البلاغه کتابی است حاوی بیان و بنان امام علی علیه السلام که توسط شریف رضی گردآوری شده است. نامه امام به محمد بن ابی بکر یکی از نامه‌هایی است که متأثر از عنصر زمان و مکان و فرهنگ صدور برای کارگزار خود در مصر نوشته شد. این نامه به صورت مفصل در منابع قبل از سید رضی آمده که حاوی مطالب و توصیه‌هایی است که حاکمان اموی از سفارشات آن در حکومت‌داری استفاده می‌کردند. امام در این نامه با استشهاد به آیات قرآن کریم، مردم مصر و کارگزار خود محمد بن ابی بکر را به رعایت تقوی الهی سفارش می‌کند. حضرت مستندات خود را در قالب هشت گفتار بیان کرده و سنت پیامبر اکرم (ص) را به صورت تأمل در جزئیات فروعات فقهی برای مردم مصر تبیین کرده است. این نوشتار متن نامه را در منابع قبل از سید رضی به روش توصیفی تحلیلی با توجه به تأثیر زمان و مکان و جغرافیای کلام در محتوای نامه مورد تحلیل قرار داده است. نتایج نشانگر آن است که باورها، اعتقادات و رفتار حاکمیتی والیان در ایجاد شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی نقش اساسی داشت. لذا امام علی علیه السلام با استشهاد به آیات سور مکی و توجه به فضای نزول آن، به یادکرد مرگ و احوالات قبر و برزخ و قیامت و تأثیر آن در اصلاح رفتار حاکمان و مردم، جایگاه نماز و نقش بازدارندگی آن، تأثیر روش تربیتی انذار و بیدارسازی و تأکید و توجه به جزئیات سنت، اقدام به احیای سنت نبوی و اصلاح و تعمیق باورهای مردم مصر کرد.

کلید واژه‌ها: جغرافیای کلام، زمان و مکان صدور، مردم مصر، محمد بن ابی بکر، امام علی علیه السلام.

۱. دانشیار، گروه علوم قرآن و تفسیر، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، مراغه، ایران

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

نامه ۲۷ نهج البلاغه یکی از ده‌ها نامه‌ای است که حضرت امیر علیه‌السلام به کارگزاران خود نوشتند. این نامه را سیدرضی در نهج البلاغه به صورت مختصر آورده و بخش اعظم آن یعنی استشهاد به آیات قرآن و مباحث معاد و برزخ و مرگ و توصیه‌ها را ذکر نکرده است. در منابع قدیمی قبل از سیدرضی همچون الغارات (ثقفی، ۱۴۱۰: ۱/۱۴۶) و تحف العقول (ابن شعبه، ۱۳۸۸: ۲۴۶) و الأملی مفید (مفید، ۱۴۱۳: ۲۶۰)، نامه به صورت مفصل بیان شده است که حاوی نکات و توصیه‌هایی مهم در خصوص مردم و کارگزار حکومتی است. این نامه به درخواست محمد بن ابی بکر والی حضرت در مصر نوشته شد تا با سنت پیامبر اکرم (ص) بیشتر آشنا شود. محمد به امام علی (ع) نوشت: «اگر امیرالمؤمنین صلاح می‌داند، برای ما نامه‌ای نويسد که وظایف ما و نیز مواردی را که امثال من در قضاوت میان مردم با آنها سر و کار پیدا می‌کنم در آن بیاورد» (ثقفی، ۱۴۱۰: ۱/۱۴۳). در پی این درخواست، حضرت نامه‌ای مفصل حاوی سنت پیامبر اکرم (ص) نوشت. بنا بر نقل علی بن محمد بن ابی سیف، محمد همواره در آن نظر می‌کرد و آن را می‌آموخت و بر وفق آن قضاوت می‌کرد. وقتی این نامه به دست معاویه افتاد، معاویه در این نامه می‌نگریست و در شگفت می‌شد و از خواندنش لذت می‌برد. معاویه در تعجب ولید بن عقبه و پیشنهاد سوزاندن نامه گفت: وای بر تو به من می‌گویی دانشی این چنین را بسوزانم، «و الله ما سمعتُ بعلمِ اجمع منه و لا احکم و لا اوضح» به خدا قسم دانشی جامع‌تر، حکیمانانه‌تر و روشن‌تر از این در هیچ جای و از هیچ کس نشنیده‌ام. (ثقفی، ۱۴۱۰: ۱/۱۶۰) بعد خبر شهادت محمد، امام فرمود: محمد بن ابی بکر را به امارت مصر فرستادم. می‌پنداشت که به سنت آگاهی ندارد، نامه‌ای برایش نوشتم حاوی ادب و سنت. محمد کشته شد و آن نامه به دست دیگران افتاد. (رک: ثقفی، ۱۴۱۰: ۱/۱۶۲).

۱-۱. بیان مسئله

از جمله مسائل مهمی که باید در تحلیل و بررسی روایات مدنظر قرار گیرد، توجه به فضای صدور و جغرافیای کلام است که از آن به مورد صدور حدیث (غفاری، ۱۳۸۸: ۴۰۲)، سبب صدور حدیث یا علت صدور حدیث (غروی نائینی، ۱۳۷۹: ۴۱) یاد می‌شود. یکی از ویژگی‌های سیره عقلاء در محاورات آن است که معنا و مقصود هر کلامی را با توجه به فضایی که کلام در آن صادر شده است، به دست می‌آورند؛ یعنی سبب، زمان و مکان صدور کلام، فرهنگ و ذهنیت افراد در وقت صدور آن را قرینه متصل به کلام دانسته و آنها را در تعیین معنای کلام مؤثر می‌دانند. (بابایی، ۱۳۸۱: ۱/۱۰۶) چون اسباب ورود حدیث، همچون شأن نزول آیه به شفاف شدن فضای سؤال و فضای صدور حدیث کمک می‌کند، در نتیجه شناخت قرائن موجود هنگام صدور، بر فهم بهتر حدیث تأثیرگذار است. بدین جهت در بررسی و تحلیل زندگی امام علی علیه‌السلام باید محیط پیرامون و فرهنگ صدور و جغرافیای کلام ایشان بررسی شده و فضا و زمان و مکان صدور فرمایش ایشان شناخته شود.

منظور از فرهنگ صدور، اوضاع و احوال سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و آداب و سنن و عقیده و معارفی است که در زمان صدور در بین مردم رواج داشته و بر محیط آنان حاکم بوده است (رجبی، ۱۳۸۳: ۱۲۴). به

دیگر سخن به فضای صدور، سبب صدور و ورود روایت، شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی عصر صدور و زمان و مکان صدور روایت جغرافیای کلام اطلاق می‌شود (رک: دلشاد تهرانی، ۱۳۸۳: ۳۹۴/۴). و مراد از زمان و مکان «ویژگی‌های هر عصر و هر محیط است که می‌تواند روی موضوعات اثر بگذارد یا به‌صورت قرینه حالیه بر مفاهیم نصوص تأثیرگذار باشد.» (مکارم، ۱۴۲۷: ۲۶۹/۱) بی‌شک زمان و مکان و اقتضائات آن بر تحلیل متن تأثیرگذار است. چون زمان و مکان صدور یکی از قرائنی است که موجب فهم دقیق متن می‌شود. زمان و مکان صدور علاوه بر اینکه به‌عنوان قرینه عقلیه متصله نقش اساسی در تحلیل متن دارد، در شناخت موضوع و بیان تأملات و دقایق و جزئیات متن نیز مؤثر است (رک: مکارم، ۱۴۲۷: ۲۶۹/۱). در سایه فهم فرهنگ صدور و جغرافیای کلام و اقتضای آن است که نحوه گفتار، سیره نظری و عملی امام علی(ع)، ترجیح بعضی از احکام بر بعضی دیگر (از باب قاعده اهم و مهم)، توسعه و کیفیت و روش بیان آن معنی پیدا می‌کند. نویسنده در این نوشتار در مقام پاسخ‌یابی به این سؤال است که عنصر زمان و مکان در صدور نامه امام علی(ع) به محمد بن ابی‌بکر چه نقشی داشت؟ چرا امام علیه‌السلام در این نامه به آیات قرآن سوره مکی در خصوص قبر و مرگ و برزخ و قیامت استناد کرده است؟ علت تأکید حضرت به جزئیات سنت نبوی چیست؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

نویسنده با بررسی آثار مکتوب، پیشینه‌ای برای موضوع پیدا نکرد. روش تحقیق در این پژوهش، تحلیل گفتار با ترکیبی از روش‌های توصیفی تحلیلی و مطالعه موردی نامه امام به محمد بن ابی‌بکر است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

نامه امام علی علیه‌السلام به محمد بن ابی‌بکر که در منابع قبل از شریف رضی به‌صورت مفصل بیان شده، استنادات فراوانی به آیات قرآن کریم دارد. حضرت در این نامه در چند محور با اشاره به آیات قرآن مسئله مرگ و احوالات پس از مرگ، برزخ، پس از برزخ و قیامت را متذکر می‌شوند و به‌نوعی همگان را انداز می‌کنند. علاوه بر این در این نامه به موارد جزئی سنت پیامبر اکرم(ص) نیز اشاره شده است. با توجه به اینکه این نامه به کارگزار خودشان فرستاده شده و زمان و مکان و جغرافیای کلام در نحوه صدور نامه نقش اساسی داشته، ضرورت دارد اهداف و اغراض هدایتی آیات و سوره مورد استناد و چرایی تأکیدات حضرت در نامه علت‌شناسی شود.

۲. بحث

۱-۲. رفتارشناسی والیان مصر

جهت شناخت تأثیرگذاری عنصر زمان و مکان، جغرافیای کلام و تحولات اجتماعی در صدور نامه امام علی علیه‌السلام به محمد بن ابی‌بکر، رفتارشناسی والیان مصر، خصوصیات اخلاقی و شخصیتی، همچنین منش سیاسی آنان ضروری است تا علت صدور و تأکیدات حضرت در نامه مشخص شود. مصر از جمله مناطقی

است که در زمان خلیفه دوم فتح شد. بعد از فتح، عمرو بن عاص از طرف خلیفه والی مصر شد. بعد از اینکه عثمان حاکم و خلیفه شد به جهت سیاستی که در پیش گرفته بود عبدالله بن ابی سرح برادر رضاعی خود را جایگزین عمرو بن عاص کرد. امام علیه السلام نیز ابتدا قیس بن سعید، سپس محمد بن ابی بکر را به فرمانداری مصر منصوب کرد.

۱-۱-۲. عمرو بن عاص

عمرو فرزند عاص بن وائل و سلمی دختر حرمله، معروف به نابغه است. (بخاطر کارش و شغلش که بدکارگی بود و آشکارا این عمل را انجام می داد، معروف به نابغه شده بود.) مادر عمرو از (ابولهب، امیه بن خلف، هشام بن مغیره، ابوسفیان و عاص بن وائل) او را حامله شد و به جهت شباهت و دادن پول بسیار بعد از تولد، او را فرزند عاص بن وائل نامید. (رک: ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۷۴۱/۳) او سیاست بازی فریبگر، نیرنگ بازی چیره دست و شخصیتی چندچهره و شگفت انگیز بود و قبل از بعثت به زیرکی، فراست و هوشمندی بین عرب معروف بود. (رک: ری شهری، ۱۳۸۹: ۳۳۹/۵) عمرو بن عاص جزو اولین هایی است که نسبت به پیامبر اکرم دشمنی می کرد و اسلام آوردنش به جهت مصلحت اندیشی بود. پدرش، عاص بن وائل یکی از کسانی بود که رسول خدا را استهزاء می کرد و دشمنی و آزار رسانیدن بدان حضرت را آشکارا انجام می داد که آیه ﴿إِنَّا كَفَبْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ﴾ (حجر/۹۵) درباره او نازل شد (عیاشی، ۱۳۸۰: ۲۵۲/۲). به جهت بغضی که عمرو نسبت به پیامبر داشت، سوره کوثر نازل شد و او را ابتر یعنی بی دین و بی نسب نامید (قمی، ۱۳۶۳: ۴۴۵/۲). او یکی از کسانی بود که رسول خدا را در مکه اذیت می کرد، به او دشنام می داد و سنگ بر سر راهش می نهاد. باعث ترس زینب دختر حضرت و سقط جنینش شد. پیامبر اکرم را بسیار هجو می کرد و آنها را به کودکان مکه یاد می داد و کودکان با صدای بلند حضرت را هجو می کردند. وقتی حضرت در حجر اسماعیل مشغول نماز بود، در سجده شکمبه شتر بر سر حضرت گذاشت، پیامبر خدا سر از سجده برداشت و صبر کرد و در سجده اش گریست و بر او نفرین کرد. وقتی حضرت سر از سجده برداشت سه مرتبه فرمود: «اللهم علیک بقریش» سه مرتبه فرمود: «انی مظلوم فانتصر». عمرو از جمله کسانی بود که به علت دشمنی با پیامبر اکرم به حبشه رفت تا جعفر بن ابی طالب و مسلمانان را باز گرداند و آنها را مورد اذیت قرار می داد (رک: جعفری، ۱۳۸۰: ۵۵/۲-۵۸).

عمرو بن عاص در سال هشتم اسلام آورد. علامه امینی می نویسد: ما هیچ تردیدی نداریم که او هرگز اسلام و ایمان را نپذیرفته بود، بلکه هنگامی که برای کشتن جعفر بن ابیطالب و یارانش به حبشه رفت از یک سو خبرهای تازه ای از پیشرفت پیامبر در حجاز به گوش او رسید و از طرف دیگر حمایت نجاشی را دید، به ظاهر اسلام آورد (رک: امینی، ۱۳۶۸: ۳۳۰/۳؛ واقدی، ۱۴۰۹: ۷۴۱/۲؛ مکارم، ۱۳۷۵: ۴۷۴/۳). امام علیه السلام در روان شناسی شخصیت عمرو عاص فرمود: عمرو عاص سخن می گوید، پس دروغ می بندد، وعده می دهد و برخلاف آن عمل می کند. درخواست می کند و اصرار می ورزد اما اگر چیزی از او بخواهند، بخل می ورزد. به پیمان خیانت می کند و پیوند خویشاوندی را قطع می نماید. فراموشی آخرت عمرو عاص را از بیان حرف حق بازداشته است، او با معاویه بیعت نکرد مگر بدان شرط که به او پاداش دهد و در برابر

ترک دین خویش، رشوه‌ای تسلیم او کند (خطبه/۸۴). او در زمان عمر خلیفه دوم مصر را فتح کرد و خودش والی مصر شد. عمروعاص اولین کارگزار خلیفه دوم و والی و دست‌نشانده او بر حکومت مصر بود. شیوه‌ای که او در پیش گرفته بود تبعیت از حاکمیت وقت بود. حضرت درباره دوره خلافت عمر بن خطاب در خطبه شششقیه می‌فرماید: «سرانجام اولی حکومت را به دست کسی سپرد که مجموعه‌ای از خشونت، سخت‌گیری، اشتباه و پوزش‌طلبی بود... سوگند به خدا مردم در حکومت دومی در ناراحتی و رنج مهمی گرفتار آمده بودن و دچار دورویی‌ها و اعتراض‌ها شدند» (خطبه/۳). عمرو بعد از مرگ عمر، چهار سال در زمان عثمان والی مصر بود تا اینکه عثمان او را عزل کرد و به جای او عبدالله بن ابی‌سرح را منصوب کرد. این عمل عثمان عامل دشمنی او با خلیفه شد. ابن عبد البر می‌نویسد: عمرو عاص در زمان ولایت خود ادعا کرد که اهل اسکندریه پیمان‌شکنی کرده‌اند لذا بدان‌جا لشکر کشید و مردان جنگی آنها را کشت و زنان و بچگان را به اسارت گرفت. این امر باعث شد عثمان او را عزل کند (رک: طهرانی، ۱۴۲۶: ۱۴۸/۴). وقتی معاویه در شام شورش کرد از او دعوت کرد تا به او بپیوندد او دعوت معاویه را پذیرفت، مشروط به اینکه اگر غلبه کند حکومت مصر را به او واگذارد و او چنین کرد (مکارم، ۱۳۷۵: ۴۷۳/۳) و مردم نیز حاکمیت او را پذیرفتند. حضرت فرمود: «سوگند به خدا چه نادان مردمی که رهبر آنان معاویه و آموزگارشان پسر نابغه (عمروعاص) باشد» (خطبه/۱۸۰).

۲-۱-۲. عبدالله بن سعد بن ابی سرح

بعد از عمرو بن عاص، عبد الله بن ابی سرح والی مصر شد. او هم جزو دشمنان پیامبر اکرم (ص) بود که نسبت به عصمت و نبوت حضرت تردید داشت. عبد الله بن ابی سرح در سال‌های اول بعثت اسلام آورد و در آن هنگام به جهت خط خوشی که داشت به کتابت وحی مشغول شد. از جمله مهاجرانی است که به مدینه آمد و در سال ششم از هجرت مرتد شد و به مشرکان مکه پیوست (ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۱۵۵/۳). محسن امین می‌نویسد: او اسلام اختیار کرد و به مدینه هجرت نمود، پیامبر اکرم او را به پاره‌ای از امور کتابت گماشت لیکن وی به نبی اکرم و مأموریت خویش خیانت کرد و مرتد شد و به مکه بازگشت و رسول خدا (ص) را مسخره و استهزاء می‌نمود و به مشرکین می‌گفت: من نظر محمد را هرگونه که می‌خواستم تغییر می‌دادم. آنقدر به پیغمبر اذیت رساند که رسول خدا هنگام ورود به مکه، خون او را مباح کرد و فرمود: بکشید گرچه به پرده کعبه چنگ‌زده باشد (امین، ۱۳۴۵: ۳۱۸). او از خطرناک‌ترین مشرکان و دشمن‌ترین آنان نسبت به پیامبر اکرم (ص) بود و از هر کسی بیشتر آن حضرت را مسخره می‌نمود و به استهزاء خطاب به پیامبر می‌گفت: «من هر جا بخوام او را می‌برم» (عاملی، ۱۳۸۵: ۵۱/۲۳).

عبد الله بن ابی سرح در دوره نهضت ارتجاع، حاکم مطلق مصر گشت و صحابه پیامبر همه، جزء رعایای او شدند و هرگونه که حقد و کینه‌اش نسبت به محمد (ص) و اسلام اجازه می‌داد، بر سر آنها حکومت می‌کرد و تنها شایستگی او برای احراز مقام حکومت مصر، این بود که برادر رضاعی عثمان بود (امین، ۱۳۴۵: ۳۱۸). عثمان خمس غنیمت‌های فتح غرب آفریقا (از طرابلس غربی تا طنجه) را به عبد الله بن ابی سرح پسرخاله و برادر رضاعی خود داد بی آنکه یک نفر از مسلمانان را با او شریک کند (ابن ابی‌الحدید، بی تا: ۱۹۹/۱) او نسبت

به قوانین اسلام کاملاً بی‌اعتنا بود، نه امر به معروف را عملاً به رسمیت می‌شناخت و نه گامی در راه نهی از منکر برمی‌داشت. بیان امام علیه‌السلام که فرمود: «مَنْ عَدِيَ اللَّهَ عَلَيَّ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ إِلَى الْقَوْمِ الَّذِينَ غَضِبُوا بِاللَّهِ حِينَ غَضِيَ فِي أَرْضِهِ» قاطبه شارحان نهج البلاغه آن را اشاره به زمانی می‌دانند که عبد‌الله بن ابی‌سرح از سوی عثمان به فرمانداری مصر برگزیده شده بود (مکارم، ۱۳۷۵: ۸۶/۱۰).

۳-۱-۲. قیس بن سعد

قیس بن سعد بن عباده از صحابیان پیامبر اکرم (ص) و از بزرگان انصار بود. مردی شجاع، بزرگوار و با عظمت و در میان قبیله خود، مطاع (ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۱۲۴/۴؛ ابن کثیر، بی‌تا، ۹۹/۸) و جزو چند نفر مشهور به زیرکی در میان عرب بود (رک. احمدی، ۱۴۲۶: ۵۰۲/۱). امام علی علیه‌السلام بعد از برکناری کارگزار عثمان در مصر، قیس بن سعد را بر ولایت مصر گماشت (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۲۶۸/۳). قیس در برابر مخالفان و طرفداران عثمان روشی نرم در پیش گرفت، معاویه نیز از این فرصت استفاده کرد و با توطئه گزارش‌های دروغی درباره هواداری قیس از خود و خیانت او به امام علی پراکند و محیط را چنان بر قیس تیره گردانید که سرانجام از انجام وظایف کارگزاری در مصر بازماند (جعفری، ۱۳۸۰: ۳۴۵/۴). لذا امیرالمؤمنین پس از جنگ جمل، قیس را از فرمانداری مصر بر کنار کرد و او را با خود به جنگ صفین برد و محمد بن ابی‌بکر را به فرمانروایی مصر گماشت (جعفری، ۱۳۸۰: ۲۱۷/۴).

۴-۱-۲. محمد بن ابی‌بکر

محمد بن عبدالله بن عثمان یا همان محمد بن ابی‌بکر بن ابی‌قحافه، در حجة الوداع در منطقه ذوالحلیفه به دنیا آمد. عایشه او را محمد نام‌گذاری کرد و پس از به دنیا آمدن پسرش قاسم، به او کنیه ابوالقاسم داد (ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۳۲۶/۴). مادرش اسماء بنت عمیس همسر جعفر بن ابیطالب بود که به همراهش به حبشه هجرت کرد. پس از شهادت جعفر در جنگ موته با ابوبکر ازدواج کرد و پس از مرگ ابوبکر، امام علی علیه‌السلام اسماء را به همسری برگزید و او با فرزندانش از جمله محمد سه ساله به خانه حضرت رفت (ابن ابی‌الحدید، بی‌تا: ۵۳/۶). امام علی (ع) پس از عزل قیس بن سعد از حکومت مصر، محمد بن ابی‌بکر را در سال ۳۶ هجری به پیشنهاد عبدالله بن جعفر به استانداری مصر گماشت. محمد بر کسانی که تفکر و گرایش عثمانی داشتند، سخت گرفت. آنان نیز پس از آنچه در صفین گذشت و کار به حکمیت انجامید، بر ضد محمد بن ابی‌بکر نافرمانی و شورش کرده، عرصه را بر او تنگ کردند. معاویه و عمرو عاص فرصت را غنیمت شمرده به حمایت شورشیان پرداختند. معاویه عمرو عاص را همراه با گروهی برای کمک به یایان فرستاد، عمرو عاص چون در زمان خلافت عمر مصر را فتح کرده بود و آنجا نفوذ داشت از این فرصت استفاده کرد. تنها گذاشتن یاران محمد بن ابی‌بکر و عدم همراهی مردم کوفه در پشتیبانی محمد بن ابی‌بکر کار را به آنجا کشاند که معاویه بن حذیف (حذیف) او را گرفت و داخل پوست الاغ مرده گذاشت و در حالی که زنده بود در آتش سوزاند (امینی، ۱۳۶۸: ۱۱۱/۲۱؛ ری شهری، ۱۳۸۹: ۸۷/۷). چون نحوه شهادت محمد به عایشه رسید، بعد از هر نماز معاویه، عمرو عاص و ابن حذیف را نفرین می‌کرد (رک: بابایی آملی، بی‌تا: ۴۸۷). سبط ابن جوزی می‌نویسد: هنگامی که خبر شهادت محمد بن ابی‌بکر با زبان روزه و تشنه به آن کیفیت به علی علیه‌السلام رسید، «گریه

کرد و بر آن اظهار تأسف نمود و بر قاتلش لعنت فرستاد» (ابن جوزی، ۱۳۷۶: ۱۰۲). امام با خبر شهادتش بسیار غمگین شد و نامه‌ای برای ابن عباس نوشت و او را از شهادت محمد آگاه کرد (رک: نامه/۳۵) و وقتی شادی و سرور شامیان را شنید، فرمود: اندوه ما بر او به اندازه شادی شامیان است، زیرا آنها دشمن بزرگی را از دست داده‌اند و ما دوست بزرگی را (رک: حکمت/۳۲۵).

۲-۲. غرض‌شناسی نامه امام به محمد

محمد بن ابی بکر میراث دار والیانی چون عمرو بن عاص و عبدالله بن ابی سرح در حکمرانی مصر شد. لذا نامه‌ای نوشت و درخواست کرد حضرت نامه‌ای حاوی سنت پیامبر اکرم (ص) برایش ارسال کند تا بتواند بر مبنای فرامین آن، بر مردم مصر حکومت کند. حضرت بعد از مقدمه‌ای، بیانات خود را در هشت گفتار آغاز می‌کنند. هفت گفتار با «اعلموا یا عباد الله» شروع می‌شود که مخاطبش مردم هستند. گفتار هشتم با «یا محمد بن ابی بکر اعلم» شروع شده است. در این گفتارها حضرت با استناد به آیات قرآن توصیه‌های خود را توضیح داده‌اند. بررسی آیات مورد استناد نشان می‌دهد، اولاً غیر از یکی دو مورد، غالب بلکه اکثر آیات از سور مکی انتخاب شده، ثانیاً مباحث درباره معاد باوری و رعایت تقوای الهی است. ثالثاً در آیات سور مدنی استناد به آیاتی درباره معاد است.

فضای نزول آیات مکی بیشتر درباره اصول دین و خطوط کلی اخلاق و فقه است. معمولاً انذار در این آیات بیشتر از تبشیر خودنمایی می‌کند. چون فضای مکه فضای شرک و دوری از سنت‌های الهی بود. لذا تناسبی هست بین فضای مکه با فضای مصری که بعد از عمرو بن عاص و عبدالله بن ابی سرح تحویل گرفته شد. بعد از سفارش به رعایت تقوای الهی و انذار و هشدار به عملکرد انسان‌ها با توجه به سفری که هر انسانی بعد از دنیا در پیش دارد و یادآوری احوالات آن جهان، حضرت شروع می‌کنند به بیان جزئیات اعمال عبادی نماز، وضو، روزه و اعتکاف. این بیانات نشانگر آن است که حاکمیت اموی چنان سنت پیامبر اکرم را در منطقه آفریقا و مصر میرانده بود که حضرت درصدد نوسازی و احیای سنت پیامبر اکرم (ص) در منطقه مصر شد.

۱-۲-۲. غرض‌شناسی آیات مورد استناد

در مقدمه نامه حضرت توصیه خود را به ترس از خدا و عمل به چیزی که از آن بازخواست خواهند شد و رعایت تقوای الهی آغاز کردند. در گفتارهای هشتمگانه، بیشترین تمرکز حضرت با الهام‌گیری از آیات قرآن کریم، بر روی مسئله معاد، یادآوری رستاخیز، فرجام عذاب آلود کافران، تهدید و تشدید مشرکان و مجرمان، یادآوری سقرات مرگ، احوالات قبر، احوالات بعد از قبر و قیامت، توجه به دادگاه عدل الهی، سبقت رحمت بر غضب الهی، مسأله ترس و وحشت از روز قیامت و رانده شدن مردم به جهنم و پندگیری از تاریخ ملت‌ها و اقوام است که در جدول شماره (۱) آمده است.

جدول ۱. غرض‌شناسی اهداف هدایتی آیات مورد استناد امام

عنوان	سوره، آیه، محل نزول	اغراض و اهداف هدایتی آیات مورد استناد
	مدثر، ۲۸ (مکی)	یادآوری رستاخیز، عوامل دوزخی شدنی افراد و صفات بهشتیان و دوزخیان
مقدمه	آل عمران، ۲۸ (مدنی)	بیان حقایق مهم در مورد جهان و عوامل انحراف از حق، عبرت‌آموزی از شکست‌ها و پیروزی‌ها
گفتار ۱	حجر، ۹۲-۹۳ (مکی)	ایمان به خدا از طریق مطالعه در اسرار آفرینش، معاد و فرجام عذاب‌آلود کافران
	نحل، ۳۰ (مکی)	اعتقاد به الوهیت و توحید، توجه به معاد و برانگیخته شدن در رستاخیز، تهدید مشرکان و مجرمان، بدعت‌های مشرکان، تحذیر از وسوسه‌های شیطان، توجه به نعمت‌های الهی و تشریح آن و بیدار کردن حس شکرگذاری نعمت‌های الهی
	عنکبوت، ۲۷ (مکی)	یادآوری توحید و رستاخیز، آزمایش همگانی مردم، یادآوری قیامت و سنت‌های الهی امتحان
	زمر، ۱۰ (مکی)	خداپاوری، توجه به دادگاه عدل الهی و رستاخیز، دعوت به توحید خالص در تمام ابعاد و شاخه‌ها، توجه به مسأله معاد و دادگاه بزرگ عدالت خدا، مسأله ثواب و جزا، مسأله ترس و وحشت از روز قیامت و رانده شدن کافران به سوی جهنم
گفتار ۲	یونس، ۲۶ (مکی)	معادشناسی، پندگیری از تاریخ ملت‌ها، تبیین لجاجت و سرسختی بت‌پرستان، توجه به سرای آخرت و آمادگی با ایمان و عمل صالح
	هود، ۱۱۴ (مکی)	میانی دین، معادشناسی، تشریح صدق دعوت پیامبر و دعوت به هماوردی، تهدید شدید دشمنان، مبارزه دامنه‌دار پیامبران بر ضد شرک و کفر و انحراف و ستمگری
	نبأ، ۳۶ (مکی)	توجه به رستاخیز و نشانه‌های آن، نامه اعمال و تجسم اعمال، تبیین مسأله معاد، عذاب‌های دردناک طغیانگران و انذار از عذاب شدید.
	سیأ، ۳۷ (مکی)	مسأله معاد، بهانه‌جویی دشمنان، کفران نعمت، دعوت به تفکر و اندیشه و ایمان و عمل صالح و تأثیر آن در خوشبختی انسان
گفتار ۳	اعراف، ۳۲ (مکی)	مسأله مبدأ و معاد، نشان دادن شکست و ناکامی اقوام منحرف از مسیر توحید و عدالت، شرح داستان حضرت آدم و پیمان‌هایی گرفته شده از فرزندان آدم در مسیر هدایت
گفتار ۴	نحل، ۲۸-۲۹ (مکی)	اعتقاد به الوهیت و توحید، توجه به معاد و برانگیخته شده در رستاخیز، تهدید مشرکان و مجرمان، بدعت‌های مشرکان، تحذیر از وسوسه‌های شیطان
گفتار ۵	طه، ۱۲۴ (مکی)	خداپاوری، معاد باوری و ویژگی‌های رستاخیز، گوساله‌پرستی بنی‌اسرائیل، سرگذشت حضرت آدم و حوا و ماجرای وسوسه ابلیس و هبوط آنها
گفتار ۶	حج، ۲ (مدنی)	معاد و دلایل منطقی آن، انذار مردم از صحنه‌های قیامت، مبارزه با شرک و مشرکان و توجه بخشی به پروردگار، توجه به اقوام انبیاء و سرنوشت عبرت‌انگیز گذشتگان و عذاب‌های دردناک الهی

یادآوری رستاخیز و عذاب‌ها و نعمت‌های آن	انسان، ۱۰ و ۷ (مدنی)
یادآوری رستاخیز و تأکید بر وقوع آن	الحاقه، ۱۶ (مکی)
یادآوری توحید و مبدأ هستی و یادآوری رستاخیز و نعمت‌های بهشتی و عذاب‌های جهنم	الرحمن، ۳۷ (مدنی)
خداپاوری، توجه به دادگاه عدل الهی و رستاخیز، دعوت به توحید خالص در تمام ابعاد و شاخه‌هایش، توجه به مسأله معاد و دادگاه بزرگ عدالت خدا، مسأله ثواب و جزا، ترس و وحشت از روز قیامت و رانده شدن کافران به سوی جهنم	زمر، ۶۸ (مکی)
اصول و مبانی دعوت الهی، مسأله مبدأ و معاد	اعراف، ۱۵۶ (مکی)
توحید و صفات خداوند، معاد و معارف اسلامی، عوامل انحراف مردم از معرفت حق و عمل به آن، بیان آموزه‌های تربیتی پیروزی و شکست و درس‌های عبرتی که در دو غزوه بدر و احد اتفاق افتاد، توجه به صبر و شکیبایی در مقابل مشکلات و آزمایش‌ها	آل عمران، ۱۳۳ (مدنی)
اثبات توحید و بیان مسأله معاد و پاداش مؤمنان و سرنوشت شوم کافران	زخرف، ۷۱ (مکی)
پندهای لقمان خصوصاً مسأله امر به معروف و نهی از منکر، مسأله معاد و زندگی پس از مرگ، عدم غرور به زندگی دنیوی	لقمان، ۱۷ (مکی)

۲-۲-۲. توصیه‌های حضرت در نامه مورد بحث

۱-۲-۲-۲. سفارشی به نماز، وضو، روزه و اعتکاف

بعد از بیان گفتارهای هشتگانه حضرت توصیه‌هایی به محمد بن ابی بکر دارد. ای محمد بنگر به نماز که چگونه به جای می‌آوری که تو امام هستی و سزاوار است که نماز را کامل ادا کنی. ۱. همه ارکان نماز را حفظ کن ۲. در آن تخفیف روا ندار ۳. در وقت انجام بده. سپس حضرت به وضوی پیامبر اکرم و شیوه وضو گرفتنش اشاره کردند و فرمود: وضو متمم نماز است. سه بار دستهایت را بشوی و سه بار آب در دهان بگردان و سه بار آب در بینی کن و سه بار روی خود بشوی و سه بار دست راست را تا آرنج و سه بار دست چپ را تا آرنج پس سرت را مسح کن که من رسول الله (ص) را دیدم که این چنین وضو می‌ساخت. پیامبر (ص) گفت: وضو نیمی از ایمان است. بعد حضرت به اوقات نماز به خصوص توجه به نماز ظهر تأکید دارد و توصیه می‌کند نمازها را در زمان مقرر انجام بده. آنگاه اشاره می‌کند به شیوه اذکار رکوع و سجود پیامبر اکرم (ص) و می‌فرماید: پیامبر نماز خود را کامل‌تر از همه ادا می‌کرد و بیش از همه در حفظ آن می‌کوشید. چون رکوع می‌کرد سه بار می‌گفت: «سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ وَ بِحَمْدِهِ» و چون کمر راست می‌کرد می‌گفت: «سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ، اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ مِلْءَ سَمَاوَاتِكَ وَمِلْءَ أَرْضِكَ وَمِلْءَ مَا شِئْتَ مِنْ شَيْءٍ» و چون به سجده می‌رفت سه بار می‌گفت: «سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى وَ بِحَمْدِهِ». امام علی (ع) بعد از توصیه‌ای به مردم مصر دوباره به روزه و اعتکاف حضرت رسول (ص) اشاره می‌کند (ثقفی، ۱۴۱۰: ۱/۱۵۹-۱۵۶).

۲-۲-۲-۲. توصیه به مردم مصر و محمد بن ابی بکر

در توصیه به مردم مصر فرمود: ۱. اگر توانید گفتارتان را با کردارتان و نهاتتان را با آشکارتان یکی کنید؛ ۲. آنچه در دل دارید همان باشد که بر زبان می‌آید؛ ۳. از دعوت این کذاب پسر هند بپرهیزید؛ ۴. بیندیشید و بدانید که پیشوای راه هدایت با پیشوای راه گمراهی یکی نیست و جانشین پیامبر و دشمن پیامبر یکسان نیستند؛ ۵. پیامبر بر امتش از مؤمن و مشرک بیم نداشت، بلکه از منافق بیم داشت که او داناست و شیرین‌زبان، چیزهایی می‌گوید که پسند شماست؛ ۶. مؤمن حقیقی کسی است که اعمال نیکش او را خوشدل سازد و کارهای زشتش او را غمگین کند و ۷. دو خصلت در منافق جمع نمی‌شود: سیرت و روش نیکو و آگاهی از سنت پیامبر.

تو را به هفت چیز سفارش می‌کنم که آن هفت همه خصال اسلامی‌اند: ۱. از خدا بترس و از مردم در کارهای که برای خدا انجام می‌دهی بیمی به دل راه مده؛ ۲. بهترین گفتار آن است که با کردار یکی باشد؛ ۳. در یک موضوع دو گونه دآوری مکن که در تناقض افتی و از حق منحرف شوی؛ ۴. آنچه برای خود و خاندانت می‌خواهی برای همه رعیت نیز همان را بخواه و آنچه برای خود و خاندانت ناپسند می‌داری بر آنان هم ناپسند انگار؛ ۵. همواره به آنچه خدا گفته است استدلال کن و در اصلاح حال رعیت خویش بکوش و برای رسیدن به حق در عمق اندیشه خوض کن؛ ۶. در کارهایی که برای خدا می‌کنی از ملامت ملامتگران بیم به دل راه مده و ۷. آنکس را که با تو مشورت می‌کند نیکخواه باش و چنان باش که برای مسلمانان چه آنان که به تو نزدیکند و چه آنان که از تو دورند بهترین پیشوا و سرمشق باش (ثقفی، ۱۴۱۰: ۱۵۸/۱-۱۵۷).

۲-۳. تحلیل گفتارهای نامه

امام علی علیه‌السلام در شرایطی خلافت مسلمین را پذیرفتند که خطر بزرگ دنیاگرایی و رسوخ تفکر سرمایه‌داری در جامعه خودنمایی می‌کرد. عده‌ای از نزدیکان خلفا به مال‌اندوزی‌های وسیعی پرداخته و سرمایه‌های عظیمی برای خود اندوخته بودند. امام علیه‌السلام به‌عنوان خلیفه مسلمین، جهاد تبیینی خود را در قالب یادآوری مرگ و احوالات قبر و برزخ و قیامت و تأمل در جزئیات سنت نبوی به بیدار کردن غافلان از آخرت پرداخت. در حقیقت امام علیه‌السلام با اتخاذ این شیوه از سویی به‌دنبال آگاه‌سازی جامعه و ارائه پندهای اخلاقی به مردم و از سوی دیگر مخالفت خود را نسبت به جریان سرمایه‌داری اعلام داشتند. امام در شرایطی محمد بن ابی‌بکر را به استانداری برگزیدند که مصر یکی از مهم‌ترین سرزمین‌های اسلامی با میزان فراوانی از جمعیت انسانی و بیت‌المال بود (رک: ثقفی، ۱۴۱۰: ۱۴۵/۱).

۲-۳-۱. فرهنگ صدور

جامعه اسلامی پس از پیامبر اکرم (ص) در چهار عرصه آسیب‌های فراوانی دید. جای بندگی خدا را شرک و پیروی غیر خدا گرفت؛ ستم و ستمگری و تبعیض‌های ناروا بر کرسی عدالت نشست؛ حيله و نیرنگ و دورویی و دغل جای صداقت را گرفت؛ رعایت حقوق انسان‌ها و احترام به کرامت جایش را به تحقیر و به خواب فرو بردن انسان‌ها سپرد (مهریزی، ۱۳۹۰: ۲۱۹/۱). گفتارهای هشتمانه نامه حاکی از آن است که

وضعیت مردم به جهت حاکمیت اموی با حکمرانی عمروعاص و عبدالله بن ابی سرح با پیشینه‌ای که داشتند، مشابه وضعیت مردم مکه در دوران اولیه بعثت است که مردم از جهت مباحث اعتقادی و پای‌بندی به احکام و اخلاق پیاده بودند. لذا ضرورت داشت در آیات سوره مکی به مباحث اصول دین و خطوط کلی اخلاق و فقه اشاره شود.

حضرت در توصیف محیط اجتماعی و جامعه تحویل گرفته از سه حاکم پیش از خود، فرمود: شما در روزگاری واقع شده‌اید که خیر و نیکویی به آن پشت کرده و شر و بدی به آن رو آورده است و شیطان هر روز بیش از پیش در کار گمراهی مردم طمع می‌ورزد... به هر طرف که می‌خواهی نگاه کن و چشم بگردان چیزی نمی‌بینی جز فقیری که با فقر در کشاکش است یا ثروتمندی که نعمت خدا را تبدیل به کفر کرده و حق ناشناسی نموده است یا بخیلی که از طریق نپرداختن حق خدا - خمس و زکات و انفاق - ثروت‌اندوزی کرده است یا متمدنی که برای جلوگیری از شنیدن موعظه‌ها و پیام‌های اخلاقی پنبه در گوشش فرو برده است (خطبه/۱۲۹). علاوه بر آن مردم به جهت استبعاد معاد و ضعف معرفتی در معاد باوری به تعدی و تجاوز و ظلم متوسل می‌شدند و توجه نداشتند که معادی هست و باید درباره عملکرد خود در دادگاه عدل الهی پاسخ‌گو باشند. لذا امام با استناد به این آیات و توجه دادن به مرگ و احوالات قبر و بعد از قبر و برزخ و قیامت و اوضاع جهنمیان، می‌خواستند انقلابی از درون برای تغییر باورها و نگرش‌ها ایجاد کنند تا این مردم رعیت عمروعاص و عبدالله بن ابی سرح را از جهل اندیشه و جهالت انگیزه‌ای برهانند؛ و این امر ممکن نبود مگر با انذار و تخویف مردم و توجه دادن آنها به ارزش ذاتی انسان و ترس از عواقب اعمالی که انجام داده بودند و ایجاد امید برای جبران آن.

۲-۳-۲. یادکرد مرگ

در شرایطی که بلای دنیاگرایی و دنیاپرستی و مال‌اندوزی برخلاف سنت و سیره و روش پیامبر اکرم (ص) به جان امت اسلامی افتاده بود، ضرورت داشت امام علیه‌السلام در مقابل این انحراف بزرگ تخطی از سیره و روش پیامبر اکرم قیام کند و مردم را نسبت به این خطر بزرگ آگاه سازد. امام با نگرانی از رواج جریان سرمایه‌داری و رسوخ آن در بدنه جامعه اسلامی، با یادآوری مرگ و احوالات قبر و قیامت اقدام به آگاه‌سازی افکار عمومی کردند. در بیان حضرت امیر علیه‌السلام آنچه بیش از هر توصیه‌ای خود را نشان می‌دهد و رویکرد اصلی توصیه‌ها و سفارشات را روشن می‌کند، توجه دادن به مسئله معاد و مرگ و احوالات آن است. حضرت با یادآوری مرگ و احوالات قبر و قیامت می‌خواستند مردم را از خواب غفلت بیدار کنند. چون یاد مرگ علاوه بر نقش بازدارندگی و خود نگهداری در ارتکاب معاصی، نقش مدیریت‌کنندگی در خوشایند و ناخوشایند زندگی دارد. پیامبر اکرم (ص) می‌فرمود: «اَكثِرُوا ذِكْرَ الْمَوْتِ فَإِنَّهُ يُخَصِّصُ الذُّنُوبَ وَ يُزْهِدُ فِي الدُّنْيَا فَإِنَّ ذِكْرَهُ عِنْدَ الْغَنِيِّ هَدْمُهُ وَ إِنْ ذَكَرْتُمُوهُ عِنْدَ الْفَقْرِ أَرْضَاكُمْ بِعَيْشِكُمْ» (متقی، ۱۴۳۱: ۳۲۱/۱۵، ح ۴۲۰۹۸) مرگ را زیاد یاد کنید که گناهان را از بین می‌برد و نسبت به دنیا بی‌رغبت می‌سازد که اگر در توانگری آن را یاد کنید آنرا درهم می‌شکنند و اگر در فقر آن را یاد کنید شما را نسبت به زندگی‌تان راضی می‌سازد. امام علی علیه‌السلام نیز یاد مرگ را عامل رام‌کننده نفس (نامه/۳۱)، نابودکننده لذت‌ها، تیره‌کننده خواهش‌های نفسانی

و دورکننده اهداف (خطبه/۲۳۰)، بسندگی و خوشنودی به اندک زندگی دنیا (حکمت/۳۴۹) و عامل دشمنی با آرزوها و فریبها می‌داند (حکمت/۳۳۴). بدین خاطر است که حضرت بیشترین گفتارهای نامه را مستند به آیاتی کردند که مسأله معاد باوری و احوالات انسان در سرای آخرت را به انسان گوشزد می‌کند.

۳-۳-۲. فلسفه انذار

یکی از سنت‌های جاری خداوند فرستادن پیامبرانی است که وظیفه آنها بشارت و انذار است. ﴿وَمَا تُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَنَذِيرِينَ﴾ (کهف/۵۶؛ فاطر/۲۴) سنت تبشیر و انذار گوهر رسالت پیامبر اکرم است که در هر دو دوره مکی و مدنی استمرار یافته و به‌عنوان منصب پیامبر از آن یاد شده است. ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾ (فرقان/۵۶) انذار از ریشه «نذر» گزارش و ابلاغی است که با ترساندن همراه باشد (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۴۱۴/۵). در انذار سه ویژگی وجود دارد که سبب تمایز آن با تخویف شده است. ۱. انگیزه در انذار فقط محبت و علاقه و احسان به فرد انذار شده است؛ ۲. انذار همراه با بیان شیء مورد انذار است؛ ۳. انذار بیم دادن به‌وسیله سخن است. درحالی‌که تخویف در هر سه مورد، عمومیت دارد (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۳: ۱۲۷/۵).

در قرآن به علت سرسختی بشر و نیاز همیشگی مردم به هشدار و بیدار باش، بیشتر انذار صورت گرفته تا تبشیر چنانکه به مسأله نهی‌ازمنکر بیش از امربه‌معروف در قرآن توجه شده است (مدرسی، ۱۳۸۹: ۱۵۱). بی‌شک آنچه بیشتر انسان را به حرکت وادار می‌کند و از گناه و معصیت پرهیز می‌دهد، انذار است، بدین جهت در آغاز رسالت، پیامبر اکرم (ص) مأمور به انذار بود ﴿يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ - قُمْ فَأَنْذِرْ﴾ (مدرثر/۱-۲). چون انذار در شروع کار تأثیر عمیق‌تری در بیدار کردن جان‌های خفته دارد (دهقان، ۱۳۷۹: ۵۵) علاوه‌بر آن عنصر انذار بیشتر برای کسانی است که در وادی غفلت، انکار مبدأ و معاد و مخالفت به سر می‌برند و دنیاطلبی و دلبستگی به نعمت‌های فریبنده دنیا آنها را از پذیرفتن حق بازداشته و بشارت‌ها را نسیه می‌پندارند و به توهم خویش نقد دنیا را با نسیه آخرت تعویض نمی‌کنند و سرمایه زندگی خویش را یکپارچه در اختیار بهره‌های دنیا داده‌اند. قرآن کریم با ترسیم عواقب خطرناک غفلت و مخالفت آنان، اولاً عنصر انذار را همچون صاعقه‌ای در آسمان افکار و لذت‌طلبی آنها ایجاد کرده (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۳: ۱۰۱/۵) تا از تاریکی غفلت و جهل اندیشه‌ای و انکار و مخالفت و جهالت‌انگیزه‌ای دست بر دارند. لذا می‌فرماید: ﴿لِيُنذِرَ الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ (احقاف/۱۲)؛ ﴿وَنذِرَ بِهِ قَوْمًا لُدًّا﴾ (مریم/۹۷) ثانیاً تکیه روی مسأله انذار و بیم دادن به‌خاطر آن است که ضربه‌های نخستین انقلاب باید از اعلام‌خطر و انذار شروع شود، چرا که تأثیر این کار در بیدار ساختن خفتگان و غافلان از بشارت بیشتر است. اصولاً انسان تا احساس خطر مهمی نکند از جا حرکت نخواهد کرد و به همین دلیل انذارها و اعلام‌خطرهای انبیاء به‌صورت تازیانیهایی بر ارواح بی‌درد گمراهان چنان فرود می‌آمد که هر کس قابلیت حرکتی داشت به حرکت درمی‌آمد. ثالثاً مسأله انذار و هشدار غایت و نتیجه نزول قرآن کریم قرار گرفته و دعوت نبوت از طریق تخویف آغاز گشته و این خود در فهم عامه مردم از تطمیع مؤثرتر است. چون اصولاً امیدواری آدمی را به‌طور الزام وادار به طلب نمی‌کند و بیش از ایجاد شوق و رغبت در آدمی اثر ندارد. به‌خلاف تخویف و تهدید که به حکم عقلی و جوب دفع ضرر احتمالی، احتراز از

آنچه تهدید به آن شده واجب و آدمی به دفع آن ملزم می‌شود (رک: طباطبایی، ۱۳۷۸: ۵۳/۷). بدین جهت قرآن می‌فرماید: ای پیامبر اگر انذار کارگر شد و آنها از جهل اندیشه و جهالت انگیزه‌ای برگشتند، اولاً سلام کن و با آغوش باز پذیرای آنها باش، ثانیاً بگو که خداوند بخشنده و مهربان است. ﴿وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا جَهَالَةً ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَصْلَحَ فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (انعام/۵۴) و چون کسانی که به آیات ما ایمان دارند نزد تو آیند بگو درود بر شما پروردگارتان رحمت را بر خود مقرر کرده که هر کس از شما به نادانی کار بدی کند و آنگاه به توبه و صلاح آید پس وی آمرزنده مهربان است.

۴-۳-۲. احیای سنت پیامبر اکرم(ص)

یکی از عوامل مهم و تأثیرگذار بر محتوای سخنان امام علی علیه‌السلام، شرایط اجتماعی عصر حیات ایشان بود. حضرت در راستای انجام مسؤلیت هدایت‌گری، همچون طیبی دوار هر کجا انحراف و کجروی در رفتار و کردار امت اسلامی مشاهده می‌کرد، وارد عمل شده و در آن زمینه به روشنگری و تبیین حقایق می‌پرداخت. علت اینکه امام در این نامه به مسئله تبیین سنت پیامبر اکرم(ص) و غفلت از مرگ و احوالات آن پرداختند، اوضاع و احوالات جامعه اسلامی در عصر خلفا بخصوص زمان عثمان بود.

سال ۳۴ هجری مردم در اطراف امام علیه‌السلام جمع شدند و از عثمان شکایت کردند و از او خواستند که با عثمان صحبت کند تا از اشتباهات خود دست بردارد. در خطبه ۱۴۶ اشاره‌ای به این ملاقات شده است. از بیان حضرت بخوبی استفاده می‌شود که در حاکمیت عثمان سنت پیامبر اکرم(ص) از بین رفته بود و جای آن را بدعت گرفته بود. فرمود: همانا مردم پشت سر من هستند و مرا میان تو و خودشان میانجی قرار داده‌اند... بدترین مردم نزد خدا رهبر ستمگری است که خود گمراه و مایه گمراهی دیگران است که سنت پذیرفته شده را بمیراند و بدعت ترک شده را زنده گرداند. لذا در خطبه ۱۴۵ فرمود: «مَا أُخْدِثْتُ بِدَعْوَةٍ إِلَّا تُرِكَ بِهَا سُنَّةٌ» هیچ بدعتی در دین ایجاد نمی‌شود مگر آن که سنتی ترک گردد. وصیت حضرت بر ضایع نکردن سنت پیامبر اکرم بود «فلا تضيعوا سنته» (خطبه/۱۴۹) چون بی‌اعتنائی به سنت پیامبر اکرم یعنی عدم لیاقت رهبری حکومت اسلامی. در خطبه منبریه فرمود: «آن کس که سنت پیامبر اکرم(ص) را ضایع می‌کند لیاقت رهبری ندارد، زیرا که امت اسلامی را به هلاکت می‌کشاند» (رک: خطبه/۱۳۱).

در زمان خلافت عثمان فتوحات بزرگی نصیب مسلمانان گشت. این فتوحات مال و ثروت فراوانی را به جهان اسلام سرازیر کرد، ثروتی که به‌جای اینکه به مصارف عمومی برسد و عادلانه تقسیم شود غالباً در اختیار افراد و شخصیت‌ها قرار گرفت. افرادی که تا چند سال پیش فاقد هرگونه ثروت و سرمایه‌ای بودند دارای ثروت بی‌حساب شدند (مطهری، ۱۳۷۶: ۵۴۸/۱۶). مسعودی می‌نویسد: عثمان در نهایت بخشش و جوانمردی و بذل به نزدیکان و غیر آنان بود. بسیاری از کارمندان و مردم زمانه او نیز همین شیوه را برگزیده بودند و در عمل به او تاسی کرده بودند. او در مدینه خانه‌ای از سنگ و آهک بنا کرد و درهایش را با عرعر و ساج تهیه نمود و اموال و باغ‌ها و چشمه‌هایی در مدینه اندوخت. عبدالله بن عتبه درباره ثروت عثمان می‌گوید: هنگامی که عثمان کشته شد نزد صندوق‌دارش ۱۵۰ هزار دینار و یک‌میلیون درهم بود، قیمت

املاکش در وادی القری و حنین و غیر آن ۱۰۰ هزار دینار بود و تعداد فراوانی شتر و اسب بر جای گذاشت. (مسعودی، ۱۴۰۹: ۳۳۲/۲) عثمان بسیاری از سنن پیامبر اکرم(ص) و نصوص قرآن کریم را رها کرد و به اجتهادات خود و دستورات کعب الاحبار یهودی عمل می‌کرد. به نقل طبری در حوادث سال ۲۹، عثمان برخلاف سیره پیامبر(ص) نماز خود را در مسافرت تمام می‌خواند و مورد اعتراض اصحاب و مسلمانان قرار گرفت لیکن توجهی نکرد. (عبدالمحمدی، ۱۳۸۳: ۱/ ۲۱۲) حضرت در خطبه شششنبه درباره عثمان و دوره حکومتش فرمود: خویشاوندان پدری او از بنی امیه به پا خاستند و همراه او بیت‌المال را خوردند و بر باد دادند، چون شتر گرسنه‌ای که بجان گیاه بهاری بیفتد (خطبه/۳).

رفتار و شیوه حکومتی عثمان در دادن پست‌های حاکمیتی به اقوام و خویشاوندان و چپاول بیت‌المال توسط آنها از یک طرف و تبعیت بی‌چون و چرای عثمان از خویشاوندان بخصوص مروان باعث شد که حضرت زبان به نکوهش بگشاید. «فلا تكونن لمروان سقیة یسوقک حیث شاء بعد جلال السن و تقصی العمر» (خطبه/۱۶۴) برای مروان چونان حیوان به غارت گرفته مباش که تو را هر جا خواست براند، آن هم پس از سالیانی که از عمر تو گذشته و تجربه‌ای که به دست آورده‌ای. رفتارشناسی بنی‌امیه در حکومت‌داری نشان از آن دارد که به هر ظلم و ستمی در حق مردم متوسل می‌شدند. حضرت در تحلیل رفتار آنها فرمود: «دسته‌ایتان برای انجام هر رفتار نادرستی باز و شمشیر شما بر آنان مسلط است» (خطبه/۱۰۵) آنها به راحتی حلال و حرام الهی را تغییر می‌دادند لذا فرمود: «ارتکاب حرام نزد گروهی از شما خیلی آسان، مثل استفاده از درخت سدر بدون خار بود ولی انجام کارهای حلال برایتان دور و غیرممکن به نظر می‌رسید.» (خطبه/۱۰۵)

۵-۳-۲. جایگاه بازدارندگی نماز

حضرت علی علیه‌السلام در این نامه تأکید ویژه‌ای به نماز دارند. هر چند در بیانات آن حضرت اشاراتی به آثار و برکات نماز شده است. فرمود: نماز نشانه آئین اسلام است. «وَ إِقَامُ الصَّلَاةِ فَإِنَّهَا الْمِلَّةُ» (خطبه/۱۱۰) نماز عامل تنزیه از تکبر و خودبرتربینی است. «فَرَضَ اللَّهُ... الصَّلَاةَ تَنْزِيهًا عَنِ الْكِبْرِ» (حکمت/۲۵۲) نماز عامل شکست شاخ فخرفروشی انسان است. «انظروا إلى ما في هذه الأفعال من فمع نواجم الفخر و قدع طوابع الكبر» (خطبه/۱۹۲) به آثار این افعال (نماز، روزه) بنگرید که چگونه شاخه‌های درخت تفاخر را درهم می‌شکنند و از جوانه زدن کبر و خودپسندی جلوگیری می‌کنند. نماز عامل ریزش گناهان است و چونان ریزش برگ‌های پاییزی، غل و زنجیر گناهان را از گردن‌ها می‌گشاید. «و أمّا لتنحّ الذنوب حتّ الورق و تطلقها اطلاق الريح» (خطبه/۱۹۹) نماز عامل تهذیب نفس است. «شَبَّهَهَا رَسُولُ اللَّهِ ص بِالْحَمَةِ تَكُونُ عَلَى بَابِ الرَّجُلِ» (خطبه/۱۹۹) «پیامبر اکرم(ص) نماز را به چشمه آب گرمی که بر در سرای مردی جریان داشته باشد تشبیه کرد اگر روزی پنج بار خود را در آن شستشو دهد، هرگز چرک و آلودگی در بدن او نماند»

اینکه اولین سفارش مردم مصر و محمد بن ابی بکر به نماز بوده شاید بدین جهت بوده که نماز مشتمل بر ذکر است و ذکر اولاً ایمان به وحدانیت خدای تعالی، رسالت و جزای روز قیامت را به نمازگزار تلقین می‌کند، ثانیاً او را وادار می‌کند با روح و بدن خود متوجه ساحت عظمت و کبریایی خدا باشد، ثالثاً او را وادار

می‌کند از حدث و خبث (آلودگی روحی و بدن و جامه) خود را پاک کند و از اینکه لباس و مکان نمازش غصبی باشد بپرهیزد و رو به سوی خانه پروردگار بایستد (رک: طباطبایی، ۱۳۷۸: ۱۶/۱۹۸). اگر انسان با توجه کامل وضو بگیرد که نمازگزار با وضوی کامل از سر تا پا، پاک و پاکیزه می‌شود و پس از آن نمازی کامل با شرایطش بجا آورد، یک صفت بازدارنده و ملکه پرهیز از فحشاء و منکر به نحو اقتضاء نه علت تامه در او پیدا می‌شود و به عنوان پلیسی غیبی او را از فحشاء و منکرات بازمی‌دارد و در نتیجه جان و دل نمازگزار را از قذارت گناهان و آلودگی‌هایی که از اعمال زشت پیدا می‌شود، پاک می‌کند (رک: طباطبایی، ۱۳۷۸: ۲۰۰/۱۶).

۳. نتیجه‌گیری

۱. یکی از نامه‌هایی که سید رضی در نهج‌البلاغه از بنان امام نقل می‌کند، نامه به محمدبن‌ابی‌بکر والی حضرت در منطقه مصر است که به صورت مفصل‌تر از آنچه در نهج‌البلاغه آمده، در منابع متقدم از شریف رضی بیان شده است.
۲. ویژگی‌های هر عصر و مصری همچون اوضاع و احوالات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و آداب و سنن و عقیده و معارف در زمان صدور، همچنان که روی موضوعات به صورت قرینه‌تأثیرگذار است، بی‌تردید شناخت اقتضانات عنصر زمان و مکان بر فهم دقیق، تحلیل و توجه به جزئیات متن نیز مؤثر است.
۳. به جهت تأثیر عنصر زمان و مکان و فرهنگ و جغرافیای کلام بر صدور نامه، امام علیه‌السلام به درخواست محمدبن‌ابی‌بکر، نامه‌ای حاوی سنت پیامبر اکرم (ص) به مردم مصر نوشت و در آن به آیات قرآن استشهاد کرد. رویکرد امام در این نامه استناد به آیات سور مکی درباره احوالات مرگ، قبر، برزخ، قیامت و حالات انسان در این نشئه‌هاست.
۴. در این نامه امام به جزئیات سنت پیامبر اکرم (ص) در خصوص نماز و کیفیت اقامه آن، نحوه وضو گرفتن پیامبر اکرم (ص)، روزه و روش و سیره رفتاری حضرت در اعتکاف اشاره و مردم را به دوری از منافق صفتی و پرهیز از تبعیت از معاویه سفارش کرده است.
۵. آنچه از تحلیل گفتارهای استشهادی حضرت به آیات سور مکی به دست آمد، بیانگر آن است که وضعیت معرفتی مردم مصر به جهت رفتار حاکمیتی والیان، همچون زمان صدر اسلام شده بود و شیوه حاکمان وقت و کارگزاران باعث تغییر و تبدل در سنت و اماته آن شده بود، لذا حضرت علی علیه‌السلام شروع به احیای سنت پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله کردند.
۶. شخصیت والیان پیشین مصر و سابقه مخالفت آنها با پیامبر اکرم (ص) و بدعت‌های صورت گرفته بعد از پیامبر اکرم (ص)، ایجاب می‌کرد، حضرت به بازسازی باورها و اعتقادات مردم بپردازد. بدین جهت امام ابتدا با بیان مرگ و احوالات انسان در قبر و برزخ و قیامت، آنها را انذار دادند و پس از آن با یاد کرد سنت پیامبر اکرم (ص) و تأمل در جزئیات وضو و نماز و روزه‌ی حضرت، سعی در غفلت‌زدایی و بیدار کردن مردم از جهل اندیشه‌ای و جهالت‌انگیزه‌ای و ایجاد صفتی بازدارنده و پلیسی غیبی از درون کردند.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه (ترجمه محمد دشتی).
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید (بی تا). شرح نهج البلاغه. قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، اول.
- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵). الکامل فی التاریخ. بیروت: دارصادر، اول.
- ----- (۱۴۰۹). اسد الغابه فی معرفه الصحابه، بیروت: دارالفکر، اول.
- ابن جوزی، یوسف بن قزاوعلی (۱۳۷۶). تذکره الخواص، قم: الشریف الرضی، اول.
- ابن شعبه، حسن بن علی (۱۳۸۸). تحف العقول، قم: دفتر نشر نوید اسلام، اول.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، مرکز النشر، اول.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (بی تا). البدايه و النهايه، بیروت: دارالفکر، اول.
- احمدی میانجی، علی (۱۴۲۶). مکاتیب الائمة علیهم السلام، قم: دارالحديث، اول.
- امین، محسن (۱۳۴۵). دایرة المعارف شیعه، تهران: کتابفروشی اسلامیة، اول.
- امینی، عبدالحسین (۱۳۶۸). ترجمه الغدیر، مترجم محمدتقی واحدی، تهران: کتابخانه بزرگ اسلامی، پنجم.
- بابایی آملی، ابراهیم (بی تا). فرهنگ اعلام نهج البلاغه، قم: آیین دانش، اول.
- بابایی، علی اکبر (۱۳۸۱). مکاتیب تفسیری، تهران: سمت، اول.
- ثقفی، ابراهیم بن محمد (۱۴۱۰). الغارات، بی جا: دارالکتاب الاسلامی، اول.
- جعفری، محمدمهدی (۱۳۸۰). پرتوی از نهج البلاغه، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد، سوم.
- حسینی طهرانی، محمدحسین. (۱۴۲۶). امام شناسی، مشهد: علامه طباطبائی، چهارم.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۳). سیره نبوی (منطق عملی)، تهران: دریا، اول.
- دهقان، اکبر (۱۳۷۹). راه رشد، قم: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، اول.
- رجبی، محمود (۱۳۸۳). روش تفسیر قرآن، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، اول.
- ری شهری، محمد (۱۳۸۹). دانش نامه امیرالمؤمنین، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحديث، دوم.
- طباطبائی، محمدحسین (۱۳۷۸). المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه: محمدباقر موسوی همدانی، قم: جامعه مدرسین، یازدهم.
- عاملی، جعفر مرتضی (۱۳۸۵). الصحیح من سیره النبی الاعظم، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحديث، اول.
- عبدالمحمدی، حسین (۱۳۸۳). زمینه‌های قیام امام حسین علیه السلام، قم: زمزم هدایت، دوم.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰). کتاب التفسیر، تهران: چاپخانه علمیه، اول.
- غروی نائینی، نهله (۱۳۷۹). فقه الحدیث و روش‌های نقد متن، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، اول.
- غفاری، علی اکبر و صناعی پور، محمدحسن (۱۳۸۸). دراسات فی علم الدراییه، ترجمه ولی الله حسومی، قم: دانشکده اصول دین، اول.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳). تفسیر القمی، قم: دارالکتاب، سوم.
- متقی هندی، علی بن حسام‌الدین (۱۴۳۱). کنز العمال، بیروت: داراحیاء التراث العربی، اول.

- مدرسی، محمدتقی (۱۳۸۹). *یس، اسمای حسناى الهی*، تهران: محبان الحسین (ع)، اول.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹). *مروج الذهب و معادن الجواهر*، قم: موسسه دار الهمجره، دوم.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۶). *مجموعه آثار*، تهران: صدرا، هفتم.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳). *الأمالی*، قم: کنگره شیخ مفید، اول.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵). *پیام امام امیرالمؤمنین*، تهران: دارالکتب الاسلامیه، اول.
- ----- (۱۴۲۷). *دایرة المعارف فقه مقارن*، قم: مدرسه الامام علی بن ابیطالب (ع)، اول.
- مهریزی، مهدی (۱۳۹۰). *حدیث پژوهی*، قم: موسسه علمی فرهنگى دارالحدیث، دوم.
- واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹). *المغازی*، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات، سوم.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر (۱۳۸۳). *فرهنگ قرآن*، قم: بوستان کتاب، دوم.